

УДК 316.343.622

ВЕЛИКИЙ БІЗНЕС ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВЗАЄМОДІЯ ЗА УМОВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Рахманов Олександр Адольфович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

В статті проаналізовано відносини великого бізнесу та українського суспільства в контексті радикальних перетворень у 2013–2014 рр. Суб'єктність власників великого капіталу ґрунтувалася на суспільно-політичному розмежуванні українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи останніх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення. Після революційних подій лютого 2014 р., анексії Криму та розгортання конфлікту на Донбасі проблема легітимності великої приватної власності в Україні, як стверджує автор, остаточно не вирішена, а загнана всередину надією на позитивні зміни та тимчасовим консенсусом на ґрунті боротьби з сепаратизмом. Можлива спроба олігархами експлуатувати традиційне суспільно-політичне розмежування українського соціуму буде відразу нейтралізована громадянським суспільством, яке на тлі послаблення держави набуває все більшого впливу.

Ключові слова: власники великого капіталу, легітимація приватної власності, суспільно-політичне розмежування українського соціуму.

В статье проанализированы отношения крупного бизнеса и украинского общества в контексте радикальных преобразований в 2013-2014 гг. Субъектность собственников крупного капитала основывалась на общественно-политическом размежевании украинского социума, когда отличные геополитические и этнокультурные ориентации граждан удачно эксплуатировались крупными собственниками, оставляя последних основными арбитрами в случае очередного политического обострения. После революционных событий февраля 2014г., аннексии Крыма и развертывания конфликта на Донбассе проблема легитимности крупной частной собственности в Украине, как утверждает автор, окончательно не решена, а загнана внутрь надеждой на положительные изменения и временным консенсусом на почве борьбы с сепаратизмом. Возможная попытка олигархами эксплуатировать традиционное общественно-политическое размежевание украинского социума будет сразу нейтрализована гражданским обществом, которое на фоне ослабления государства приобретает все большее влияние.

Ключевые слова: собственники крупного капитала, легитимация частной собственности, общественно-политическое размежевание украинского социума.

The paper analyzes relationship between big business and the Ukrainian community in the context of radical change in 2013-2014. The subjectness of large capital owners was based on social and political polarization in Ukrainian society when distinct geopolitical and ethno-cultural orientations of citizens successfully used by large capital owners, leaving the last ones as main arbiters in case of any political deterioration. Ukrainian population has not accepted the idea of involvement of foreign capital and monetary form of privatization, and this has favoured the formation of national capital. Big business in Ukraine was not particularly interested in the integration process of the country with both the West and the East. The aggressive policy of Kremlin towards the oligarchs, when compromised the legality of private property, frightening and discouraging business circles of Ukraine. Similarly, the extension of the European institutions on the Ukrainian territory would require transparency, depoliticisation and, most importantly, decriminalization of main financial flows. However, increasing usurpation of power by President Yanukovich and further encroachment on assets of oligarchs forced them to seek protection in possible integration of Ukraine following their interests to foreign parties. After the events of February 2014, the annexation of the Crimea and conflict in the Donbas region, problem of legitimacy of large private property in Ukraine is not completely solved, and driven into the hope of change and temporary consensus on the basis of the fight against separatism. Immediately after the fall of the regime, under the influence of lightning annexation of Crimea by Russia, the new interim government has offered oligarchs to lead the troubled regions. Active patriotic position of some representatives of big business slightly decreased «post-revolutionary» anti-oligarch mood of the population. The legitimacy of large private property at the moment depends on the contribution of big business to national defence and reconstruction of the economy of Ukraine. Chance of oligarchs' attempt to exploit traditional socio-political polarization in Ukrainian society will be immediately neutralized by civil society, which strength on the background of weakening of the state

is becoming more significant. If avoidance of big business solutions to pressing problems and preservation of public institutions, impoverished the population essentially guilty in this situation deems richest. Instead of upholding national independence and Ukraine's integration into European institutions, it will lead to a departure from the oligarchic model of the economy, since the vector of integration envisages liberalization of the economy, and the growing influence of SME.

Keywords: large capital owners, legitimization of private property, social and political polarization in Ukrainian society.

Внаслідок кардинальних змін політичної, економічної та соціальної систем в кінці ХХ ст. відбулася значна трансформація соціальної структури у постсоціалістичних суспільствах. За ринкових умов утворився великий бізнес, представники якого стали визначальною верствою у функціонуванні цих суспільств. Сформована в Україні неформальна система взаємовідносин власників великого капіталу і влади трималася на контролі з боку великого капіталу партійної системи шляхом фінансування владних і опозиційних політичних проектів, а на певних етапах – і на безпосередньому входженні в урядові структури, за допомогою яких вони формують державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Такий перебіг ролі та місця великих власників не в останню чергу був пов'язаний із специфікою сприйняття їх суспільством.

Проблему відносин великого бізнесу та українського суспільства детально вивчали протягом останніх двадцяти років [1, с. 69; 2, с. 91, 94, 100; 3, с. 568–569; 4, с. 215; 5, с. 462–465; 6; 7; 7, с. 225–252]. Результати цього вивчення дали змогу констатувати, що українське суспільство ставило під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства. Разом з тим, неоднозначна оцінка населенням володіння великим капіталом поєднувалася з бажанням співпрацювати з великими власниками, відносно яких у суспільстві досі переважало нейтральне або позитивне ставлення. Водночас неприйняття громадською думкою України залучення іноземного капіталу та грошової форми приватизації спричинило впровадження вже на початку економічних перетворень непрозорих методів роздержавлення великої промисловості, що дало змогу вітчизняним великим підприємцям шляхом первісного накопичення капіталу акумулювати ресурси для подальшого оволодіння найбільшими підприємствами. Це спричинило формування національного великого капіталу. Рентоорієнтованість та неконсолідованість українського суспільства сприяли тому, що великі власники стали соціальною основою перехідного суспільства.

За цих умов громадська думка щодо діяльності представників великого бізнесу та проблема легітимації приватної власності залишаються вагомими чинниками політичних і соціально-економічних перетворень в Україні, оскільки врахування спрямованості масової свідомості або її маніпулювання часто стає рушієм чи перешкодою назрілих реформ та інституціональних перетворень. Виходячи з того, що сучасний етап розвитку України характеризується драматичними процесами відстоювання державності та територіальної цілісності, віддзеркалення у громадській думці діяльності основних суб'єктів соціальних перетворень – власників великого капіталу – стає важливою ланкою пізнання можливих наслідків цих перетворень.

Отже, мета статті – проаналізувати динаміку громадської думки населення України щодо місця і ролі великого бізнесу та його представників в контексті процесів у 2013–2014 рр.

Динаміка взаємовідносин української влади і великого капіталу за умов постсоціалістичних перетворень пройшла кілька етапів формування політичної суб'єктності великих власників: зародження регіональних фінансово-промислових груп (ФПГ) на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади; вихід ФПГ на загальноукраїнську арену шляхом створення партійних проектів; активна участь ФПГ у політичних процесах 2002–2005 рр.; політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010 рр.); захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними та економічними процесами (2010–2012 рр.); узурпація влади найближчим оточенням В. Януковича (т.з. «Сім'єю») та лояльними олігархами (2012–2014 рр.). Одним із чинників формування особливого порівняно з Росією і країнами Заходу типу політичної суб'єктності власників великого капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення.

Концентрація владного ресурсу навколо «сімейної групи» президента В. Януковича, низька якість проведення реформ, неефективність влади та суттєве зниження її рейтингу поступово послаблювало легітимність режиму в очах населення. Крім цього, наближені до президента представники великого капіталу визначали, кому (навіть серед наближених до правлячої Партії регіонів) можна займатися бізнесом, а кому потрібно відійти вбік або в кращому випадку продати свій бізнес. Це спричинило негативне ставлення суспільства до представників великого капіталу. Як свідчить загальнонаціональне моніторингове опитування «Україна та українці» (шоста хвиля), проведене Центром соціальних та маркетингових

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

досліджень «СОЦІС» у період з 10 по 21 березня 2011 р. (N=2004), переважна більшість респондентів убачала дійсну роль багатих людей у задоволенні своїх статусно-споживацьких потреб (табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей населення України на запитання «На Вашу думку, яка роль багатих людей сьогодні в Україні?» (%)

На Вашу думку, яка роль багатих людей сьогодні в Україні?	N=2004
Вони допомагають розбудувати країну	1,1
Вони достатньо багато займаються доброчинністю та спонсорською діяльністю	2,8
Вони інвестують свій капітал в економіку країни і створюють нові робочі місця	6,2
Вони піклуються тільки про себе, витрачаючи гроші на дорогі будинки, авто та інші предмети розкоші	82,5
Важко відповісти / Відмова від відповіді	7,4

Натомість розбудова країни, інвестиції в неї, доброчинність та спонсорська діяльність у масовій свідомості з багатими людьми майже не асоціювалася. Втім, незважаючи на доволі критичне масове сприйняття багатих людей, майже рівними виявилися частки опитуваних, на думку яких багаті люди мають у суспільстві дуже низький і низький авторитет (34,0%), з одного боку, та високий і дуже високий (35,4%) – з другого. Крім цього, суспільство здебільшого було налаштоване конструктивно щодо бажаної ролі багатих людей в Україні (табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл відповідей населення України на запитання «А якою повинна бути роль багатих людей в Україні?» (%)

А якою повинна бути роль багатих людей в Україні?	N=2004
Вони повинні йти в політику й ефективно керувати країною	2,0
Вони повинні більше займатись доброчинністю та спонсорською діяльністю	10,2
Вони повинні сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця	70,2
Вони повинні сидіти у в'язниці	13,7
Важко відповісти / Відмова від відповіді	3,9

Так, переважна більшість населення вважала, що українські багатії повинні сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця. І лише 13,7% дотримуються думки, що вони повинні сидіти у в'язниці. Разом з цим інші функції багатіїв не знаходили підтримки у масовій свідомості України: тільки 10,2% вважали, що вони повинні більше займатись доброчинністю та спонсорською діяльністю, і лише 2,0% погоджуються, що вони повинні йти в політику й ефективно керувати країною. Тут треба мати на увазі, що, відповідаючи на запитання, респонденти вимушені були обирати лише один варіант відповіді. Тому питання ставлення населення до доброчинності великих власників залишається відкритим.

Повертаючись до подій, що передували Євромайдану, варто зазначити, що великий бізнес в Україні особливо не був зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і Сходом. Більш конкурентноспроможні як у ресурсному, так і в політичному сенсі російські олігархічно-фінансові клани викликали настороженість у їхніх вітчизняних колег. До того ж агресивна політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу їх власність, відлякувала і відлякує ділові кола України. Не зацікавлені представники великого капіталу були й у європейському напрямку. Адже поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагало б прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків. Втім, наростаюча узурпація влади президентом Януковичем та подальше зазіхання на активи олігархів змушувала їх шукати захист у можливій інтеграції України до прийнятної їхнім інтересам зовнішньополітичної сторони. Великі власники занепокоїлися перспективами зміцнення в країні особистої диктатури, яка загрожувала їхній економічній владі і політичному впливові.

Так чи інакше, політика зовнішньополітичної багатовекторності України у 2013 р. вичерпала себе. Події, які сталися протягом 2013–2014 рр. в Україні, позначилися на громадській думці щодо багатьох аспектів соціального життя. Відмова президента та уряду України у 2013 р. підписати договір про асоціацію з ЄС спровокувала протестні дії активної частини суспільства та подальше протистояння її з владою. Оскільки більшість великих власників мають на Заході активи, рахунки, нерухомість, їхня особиста позиція була майже виключно нейтральною. З іншого боку, великі власники Р. Ахметов, Д. Фірташ, І. Коломойський, В. Пінчук та П. Порошенко ніяк не заважали «своїм» телеканалам та іншим медіа позитивно висвітлювати євроінтеграційні

устремління опозиційних мас і різко засуджувати дії влади. До того ж у ЗМІ поширювалася інформація, що негласно олігархи підтримують Євромайдан навіть матеріально.

Загострення і перші жертви на Євромайдані стали каталізатором тиску Заходу на мляву політичну позицію олігархів. Можливі санкції з боку західних країн підштовхували великий бізнес впливати на позицію Януковича. Особливо це стосувалося Р. Ахметова і Д. Фірташа, оскільки вони володіли серйозним пакетом акцій у фракції Партії регіонів у парламенті. Спроби українських олігархів якимось пом'якшити політичну ситуацію особливим успіхом не увінчалися.

Повалення режиму Януковича у лютому 2014 р. поставило на порядок денний відновлення політичних інститутів в регіонах, особливо у тих, де підтримка нової влади була незначна або відсутня. Відразу після повалення режиму, під впливом блискавичної анексії Криму Росією, нова тимчасова влада запропонувала очолити проблемні регіони олігархам. І. Коломойський очолив Дніпропетровську область, С. Тарута – Донецьку, І. Палиця – Одеську, А. Аваков став главою МВС. Такі кроки дали змогу втримати ситуацію і попередити вплив областей (крім Донбасу) прояви сепаратизму і дестабілізації. Однак сам факт поглиблення впливу олігархів після Євромайдану викликав неоднозначну оцінку в суспільстві.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» наприкінці квітня 2014 року¹, легітимність приватної власності на великі підприємства суттєво знизилася (докл. див. [8]). Зокрема, відповідаючи на запитання «Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?», на думку 44% респондентів – їх варто націоналізувати, 36% вважали за необхідне проведення об'єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств. Водночас, надання можливості доплатити за незаконно отримані об'єкти, але лишити їх у власності олігархів підтримували лише 9% опитаних, ще 4% – за те, щоб нічого не робити і визнати непорушним їх право власності. Націоналізацію підприємств найбільше підтримували електорат П. Симоненка (66%) та люди старшого віку (51%) з невисокими доходами (бідні – 48%, дуже бідні – 57%), найменш освічені (з початковою освітою – 57%), непрацюючі (47%). Таким чином, чим вищий рівень освіти та доходів респондентів, тим меншою є підтримка ідеї радикальної націоналізації власності олігархів. При цьому націоналізацію майже однаково підтримували як мешканці Півночі країни (49%), так і Донбасу (46%), Півдня (44%) та Центру (44%). На Заході (42%) і Сході (40%) найбільше підтримують те, щоб повернути державі лише незаконно отримані підприємства.

Розгортання конфлікту на Донбасі наразилося спочатку на параліч державних інститутів, армії, міліції. В цій ситуації рішучі кроки деяких олігархів сприяли певній стабілізації та непоширенню конфлікту за межі Донбасу. Зокрема, було профінансована початкова фаза антитерористичної операції та створення добровільних батальйонів. Саме тому особи Коломойського та Авакова викликали лють у Кремлі. Натомість бездіяльна позиція Р. Ахметова та його подальша втеча у Київ викликала переважно суспільний осуд.

Поряд з цим, у першому турі виграє президентські вибори П. Порошенко – представник великого бізнесу. З ним у владні структури прийшли інші представники великого бізнесу – Ю. Косюк, Б. Ложкін та ін. Після активного наступу антитерористичної операції та суттєвого звуження території Донбасу, підконтрольної проросійським сепаратистам, громадська думка щодо легітимності великої приватної власності поступово почала змінюватися. Про це свідчать результати дослідження, яке провела у липні 2014 р. Соціологічна група «Рейтинг»², у яких простежується трьохмісячна динаміка відповідей на запитання «Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?» (див. рис. 1). Зокрема, зменшилася кількість прихильників націоналізації усіх великих підприємств (з 44% до 36%) і збільшилося число тих, хто підтримує проведення об'єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств (з 36% до 45%).

¹ Опитування проведено Соціологічною групою «Рейтинг» 25-30 квітня 2014 р. Аудиторія: населення України від 18 років і старші. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення. Вибіркова сукупність: 2000 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 2,2%.

² Опитування проведено Соціологічною групою «Рейтинг» 28 червня – 10 липня 2014 р. Аудиторія: населення України від 18 років і старші. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення. Вибіркова сукупність: 4000 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 1,5%.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

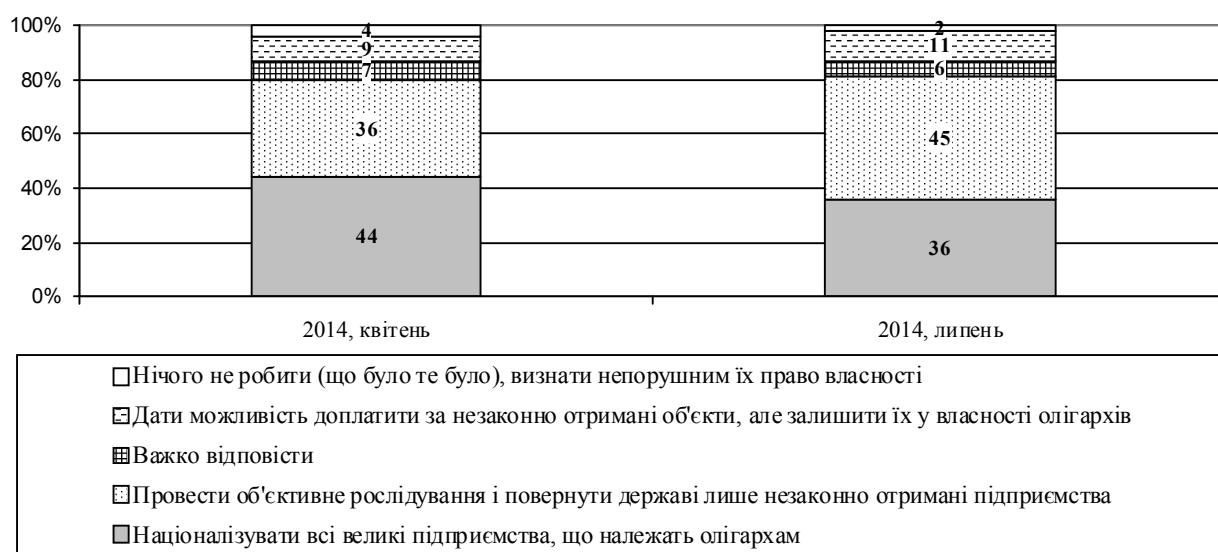

Рисунок 1. Динаміка відповідей населення України на запитання «Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?», %

Разом з тим, на думку 81% (46% – однозначно так і 35% – скоріше так) респондентів держава повинна укласти договір з великим бізнесом про повернення частини капіталів у державну власність, 5% – не погоджуються із цим, 14% – не визначилися із відповіддю. Найбільше укладення такого договору підтримують у Києві, Центрі, на Півночі і на Заході. Найменше – на Харківщині [9]. Таким чином, активна патріотична позиція окремих представників великого бізнесу дещо знизили «післяреволюційні» антиолігархічні настрої населення. Однак загроза переділу власності та інформаційна війна між окремими олігархами можуть нівелювати це зниження, оскільки медійні засоби впливу залишаються визначальними у формуванні громадської думки. Проблема легітимності великої приватної власності в Україні остаточно не вирішена, а загнана всередину надією позитивних змін та тимчасовим консенсусом на ґрунті припинення війни на Сході.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що українське суспільство небайдуже до діяльності представників великого бізнесу. Про це свідчить динаміка громадської думки щодо долі великих підприємств, які належать олігархам. Легітимність великої приватної власності на даний момент прямо залежить від внеску представників великого бізнесу в обороноздатність держави та відбудову економіки України. Враховуючи подальші економічні труднощі українського населення (зростання безробіття, зниження доходів, зростання цін на комунальні послуги тощо) у зв'язку із різким погіршення відносин з Росією та фактичною війною на Сході, можна передбачити два сценарія розвитку великого бізнесу в Україні.

Можлива спроба олігархами експлуатувати традиційне суспільно-політичне розмежування українського соціуму буде відразу нейтралізована громадянським суспільством, яке на тлі послаблення держави набуває все більшого впливу. Цьому сприятиме й відсутність електорату анексованого Криму та нестабільність на Донбасі, які до цього врівноважували регіональну поляризацію. У разі уникнення великим бізнесом від вирішення нагальних проблем та збереження державних інститутів, суттєво збідніле населення винним в цій ситуації вважатиме найбагатших. Набудуть популярності прості рецепти вирішення проблеми перерозподілу власності, чим скористаються як внутрішні, так і зовнішні гравці. Обмеження або втрата суверенітету Україною зруйнує не лише систему суб'єктності власників великого капіталу, але й позбавить їх більшості активів.

Натомість відстоювання державної незалежності та інтеграція України до європейських інститутів зумовить відхід від олігархічної моделі економіки, оскільки цей вектор інтеграції передбачає лібералізацію економіки та зростання впливу середнього та малого бізнесу. Впровадження корпоративного управління обмежить суб'єктність капіталістів до статусу акціонерів-рантьє. Головним їхнім завданням буде легітимація активів шляхом їх збереження та передавання у спадок. Для цього потрібні будуть плюралізація гілок влади, особливо судової, демократизація та підсилення громадянського суспільства, підтримка недержавного сектору.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Демченко И. Л. Приватизация малая – проблемы большие / И.Л. Демченко // *Философская и социологическая мысль*. – 1992. – № 10. – С. 67–75. 2. Приватизационные процессы в Украине : материалы круглого стола, 21 апреля 1999 г. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – 118 с. 3. Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 668 с. 4. Резнік В. Приватні власники чинників виробництва: стан соціальної легітимності / В. Резнік // *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін* / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 212–219. 5. Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с. 6. Дубровський В. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, С. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2010. – № 1. – С. 56–72. 7. Резнік В. Верства багатих людей в українському суспільстві: стан соціальної легітимності та можливості легітимації / В. Резнік // *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т.1: Аналітичні матеріали* / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 124–133. 8. Політичні настрої населення. Прес-реліз Соціологічної групи «Рейтинг», квітень 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14093/>. 9. Відносини держави і бізнесу. Прес-реліз Соціологічної групи «Рейтинг», липень 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14100/>.